

Kádár Gábor–Vági Zoltán

A budapesti

állandó holokausztkiállítás

szinopszisa

I. A KIÁLLÍTÁS ALAPKONCEPCIÓJA

A kiállítás témája a magyar holokauszt. Célja, hogy a faji ideológia által fizikai megsemmisítésre ítélt magyar állampolgárok, azaz a zsidók vagy a magyar törvények által annak minősítettek, valamint a romák szenvedéseit, üldöztetését és legyilkolását elbeszélje és bemutassa a látogatóknak. A kiállítás nem a magyar zsidóság történetét kívánja feldolgozni, nem a nácizmus egyéb üldözötteinek emlékét akarja megörökíteni, és nem szándéka Magyarország második világháborús történetének fókuszba állítása sem.

A kiállítás mind tartalmi, mind formai szempontból szakítani kíván a „klasszikus”, távolságtartó, ismeretterjesztő történeti tárlatok elméletével és gyakorlatával. Az üzenet a történelmi hitelesség talaján maradvá erős, katartikus érzelmi hatásokon keresztül – valós családtörténetek „elbeszélésén” át – jut el a látogatókhoz. A történetek mindegyikének hitelesnek, valódinak kell lennie, fiktív elemek még nyomokban sem fordulhatnak elő az anyagban. A kiállítás a családtörténetek középpontba állításával azt kívánja elérni, hogy a befogadó számára torokszorító és felkavaró élmény legyen a látogatás. Egyfelől azonosuljon az üldözöttekkel és áldozatokkal, érezze át azok sorsát, másfelől élje újra a történelmi szereplők – a politikusok, a katonák, az állami tisztségviselők, az egyházi személyiségek, a hétköznapi emberek – dilemmáit. Tegye fel magának azokat a morális kérdéseket, amelyekkel a korabeli szereplőknek szembe kellett nézniük, és tudatosítsa, hogy ezekre neki is választ kell adnia, mivel jelentőségük és jelentésük túlmutat a holokauszt egyszerűségén. A látogató megérti, hogy a magyar társadalom zsidó és nem zsidó tagjainak élete a holokausztot követően már soha nem lesz ugyanolyan, mint előtte. A veszteség jóvátehetetlen. A családtörténetek középpontba állítása az általános szenvedéstörténetet és a konkrét magyar holokauszt-történetet úgy igyekszik összekapcsolni, hogy miközben a tipikus sorsok bemutatásával a holokauszt magyarországi történéseinek alappoznáit átadja a befogadónak, a családtörténetek a maguk konkrétságában, összetettségében, érdekelte-

léttségében képesek a látogatók gyanakvásait, politikai kötődéseit, családi hátterét megkerülve erős emocionális hatásokat elérni és a központi morális kérdéseket feltenni. Mindezzel a kiállítás megpróbál túllépni a magyar közbeszéd és közgondolkodás holokauszttal kapcsolatos, meggyökeresedett megosztottságán.

II. TEMATIKAI JELLEMZŐK, IDŐHATÁROK ÉS FÖLDRAJZI KERETEK

1. A kiállítás hangsúlyos kezdőpontja 1938, amikor az 1938: XV. tc. („első zsidótörvény”) hatálybalépésével Magyarországon hivatalosan, deklaráltan megszűnt a polgári jogegyenlőség. (Az 1920-as „*numerus clausus*”-törvény szándékaiban volt antiszemita, nem szövegében, diszkriminatív éle ráadásul az 1928-as módosítás során jelentősen tompult.) Ennek megfelelően a kiállítás törzsanyaga 1945 márciusával zárul, amikor az Ideiglenes Kormány 200/1945 ME. sz. rendelete helyreállítva a polgári jogegyenlőséget, hatályon kívül helyezte a faji diszkriminációs törvényeket és rendeleteket. Bár a kiállítás lényegileg az 1938 és 1945 közötti eseményeket tárgyalja, mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a tárlat nem említi a holokauszt közvetett előzményeit, annak következményeit, hiszen a bemutatott családtörténetek egyes számai átnyúlnak az 1938-at megelőző, illetve az 1945-öt követő időszakba is. A zsidó közösséget ért pótolhatatlan veszteséget, azaz a háború utáni Magyarország zsidóságának helyén tátongó űrt az ún. „hiány-projekt” (lásd később) kívánja bemutatni.

2. A kiállítás a magyar állampolgárok, illetve közösségek történetét örökíti meg, témájának szűkebb földrajzi keretei az 1941–1944 közötti Magyarországot fogják át, beleértve Észak-Erdélyt, a Székelyföldet, a Felvidéket, a Délvidéket és a Kárpátalját is. Ennek megfelelően a kiállításon bemutatott családok egy része a mai határokon kívüli régiókból származik. Követve a magyar holokauszt ese-

ményeit, a kiállítás bemutatja a látogatóknak az 1941–1944-es Magyarországon kívüli, azaz a Kamenyec-Podolszkijban, a Keleti Fronton, az Auschwitz-Birkenauban, valamint a Birodalom különböző koncentrációs és munkatáborokban történeteket is.

III. A CSALÁDTÖRTÉNETEK

A kiállítási koncepció megalkotásánál és az egyes családtörténetek-sorstípusok megválasztásánál három aspektust kellett szem előtt tartani.

1. Szociológiai reprezentativitás

A kiválasztott történeteknek hitelesen kell megjeleníteniük a vallási szempontból, kulturálisan és egzisztenciálisan is rendkívül heterogén zsidóság, illetve a szintén rétegzett roma társadalom legtöbb csoportját. Teljességre gyakorlati okokból nem lehet törekedni, így egyes marginális csoportok (mint például a zsidónak minősülő magyar állampolgárok mintegy 3%-át kitevő kétkezi agrármunkás réteg) kimaradtak a tipizálásból.

2. Történeti reprezentativitás

A kiállítás során az egyes személyek és családok sorsának ismertetésével összességében kell megjeleníteni a magyar holokauszt teljességét, tehát a következő főbb eseményeket és folyamatokat:

- A. A zsidótörvények és végrehajtásuk.
- B. A kamenyec-podolszkiji deportálás és az újvidéki mérszárlás.
- C. A munkaszolgálat 1939–1945.
- D. A jog- és vagyonfosztás, valamint a gettósítás és deportálás 1944-ben.
- E. Az Auschwitz-Birkenauban legyilkolt százezrek mártírhalála, valamint a munkaképes kisebbség további sorsa az Auschwitz-komplexumban, illetve más táborokban.
- F. Budapest: a csillagos házakba, majd gettókba („nemzetközi”, illetve „nagy” gettó) zsúfoltak, a nyilas terror áldozatai, a halálmenetekben elhurcoltak sorsa.
- G. A roma holokauszt fejezetei: a szórványos nyári deportálások, a cigány munkásszázadok, valamint a komáromi deportálás története, illetve a magyar romák sorsa a német koncentrációs táborokban.

A kiállítás alkotói tudatában vannak annak, hogy nem minden eseménynek lesz közvetlen érintettje a feldolgozott családi történetekben. Ilyenkor a kiállítás perspektívája „kinyílik”, és egy adott „szereplő” történetéről „átfokuszál” a háttérben zajló eseményekre, így egyes fontos csomópontokon a nagyobb összefüggések megvilágítására

is sor kerülhet. Ezt segíti elő a kiállítás anyagának strukturáltsága, rétegzettsége is (lásd később).

3. Áldozati reprezentativitás

A zsidótörvények hatálya alá eső magyar állampolgárokat ért 1938–1945-ös állami diszkrimináció és erőszak előzményei nagyobb horderejűek, az üldözöttek köre szélesebb, az üldözés totálisabb, az áldozatok száma nagyságrendileg magasabb volt, mint roma honfitársaink esetében. Mindez természetesen nem az áldozati csoportok közötti valamiféle „rangsor” felállítását jelenti, ám a családtörténetek kiválasztását óhatatlanul meghatározza.

Az 1–5. pontoknak megfelelően a kiállítás az alábbi családtörténetek bemutatásán keresztül kíván szólni a látogatókhoz:

- A. Északkelet-magyarországi vagy észak-erdélyi hászid
- B. Falusi vagy kisvárosi zsidó kisiparos, kisboltos
- C. Nagyvárosi zsidó munkás (pl. nyomdász), esetleges kapcsolódással a munkásmozgalomhoz
- D. Asszimilált, neológ rabbi
- E. Budapesti „flaszterzsidó” (például újságíró, kabarészerző, zenész, színész stb.)
- F. Budapesti zsidó kis- és középpolgár (például hivatalnok, kezdő orvos vagy jogász, kis- és középkereskedő, jellemzően a Teréz- és Erzsébetvárosból)
- G. Budapesti zsidó nagypolgár (például jól menő orvos, pszichiáter, ügyvéd, mérnök, építész, pénzügyes, jellemzően a Lipót- és Újlipótvárosból)
- H. Az emblematikus zsidó értelmiségi (író, művész)
- I. Dúsgazdag zsidó bankár, kereskedő, iparmágnás
- J. Vidéki, módos, letelepedett cigányzenész
- K. Vándoriparos, falusi kézműves roma család

IV. A SORSMOZAIKOK

Az egyéni sorsok megismerésével a látogató olyan összképet, emocionális és intellektuális impressziót nyer a magyar holokausztról, amely sok mikrotörténet összekapcsolásával alakul ki.

– A munkahely elvesztése, a családi bolt bezárása, a közösség ügyeiből való kirekesztés élményén keresztül a zsidótörvények végrehajtását követő jogfosztottság érzését viszi haza a látogató, aki a 30-as évek nyomasztó antiszemita légkörének emlékeivel szembesülve azt is tudatosíthatja magában, hogy a magyar holokauszt nem a német megszállással kezdődött, előzményei a még szuverén ország történelmében gyökereznek.

– Az apa, férj, fiú munkaszolgálatra hurcolásának fájdalma, a szeretettek eltűnéséről vagy haláláról szóló hivatalos értesítés keserűsége, az ukrainai fagyhalál, a brutális bá-

násmód, a kiszolgáltatottság személyes élménye betekintést enged a munkaszolgálat hétköznapijaiba, amely esetenként „mozgó veszthelyként” követelte sok ezer zsidó életét. Az 1944-ben a gyűjtőtáborból munkaszolgálatra behívott, így a birkenauai gázkamrákat elkerülő férfiak példáján keresztül az a paradoxon is kibomlik a látogató szeme előtt, hogy a rettegett munkaszolgálat egy időben a deportálás előli menedékké vált.

– 1944 tavaszának-nyarának pergő eseményei: az újabb rendeletek végrehajtásának kényszere, a sárga csillag gyalázata, a „normális” élet totális összeomlása, a bántalmazások okozta lelki és fizikai fájdalom felfedik a magyar holokauszt egyik alapvető jellegzetességét: a rendkívül hatékony állami-hatósági kollaborációra épülő, precíz, részleteiben néha kaotikus és kegyetlen végrehajtást. A deportálásért felelős német szerv, a Sonder Einsatzkommando 150 fős alakulata nem lett volna képes 56 nap alatt mintegy 430 ezer embert deportálni a 170 ezer négyzetkilométeres országterületről. Ehhez elengedhetetlen volt a mintegy 200 ezer fős rendvédelmi és közigazgatási apparátus zökkenőmentes kollaborációja. Tovább nehezítette „szereplőink” helyzetét a helyi közigazgatási hatóságok öntevékeny zsidóellenes fellépése és a csendőrség általános brutalitása.

– A nem zsidó magyarokkal kapcsolatos élmények, a közönyös elfordulás, az ártó szándék megnyilvánulásai által okozott fájdalom és értetlenség vagy éppen az önfeláldozó, bátor helytállás felett érzett hála benyomásai ráébresztik a látogatót a többségi társadalom 1944–1945-ös viselkedésének ambivalenciájára: bár Magyarország nem zsidó lakosságának elsöprő többsége ölbe tett kézzel nézte végig honfitársai sorsának beteljesedését, mégis viszonylag sokan voltak, akik segíteni igyekeztek az üldözötteken: óvták, bújtatták, mentették, élelmezték a bajbajutottakat.

– A kiállítás egyik lehangsúlyosabb része igazi pokoljárás. A személyes történetek egy részének elkerülhetetlen csomópontja a holokauszt globális szimbólumává váló koncentrációs, munka- és megsemmisítő tábor: Auschwitz-Birkenau. A kiállítás a túlélőket, a visszaemlékezőket sok év után is fogságban tartó emlékek iszonyatának közvetítésével és az ún. „Auschwitz-album” képeivel kíván erőteljes hatást gyakorolni a látogatóra. Tudatosítani akarja az egyik legfontosabb tény: Auschwitz-Birkenau a világ- és egyben a magyar történelem legnagyobb temetője. A magyar zsidók megsemmisítése volt a tábor és a holokauszt történetének legnagyobb, leggyorsabban végrehajtott emberirtási akciója. Auschwitz 1940 és 1945 között 56 hónapig, azaz mintegy 1600 napig működött, és ezalatt kb. 1,3 millió embert deportáltak ide. Egyharmaduk 1944 nyarán érkezett Magyarországról, 56 nap alatt. Soha nem működtek olyan intenzitással a legnagyobb náci halálgáz gázkamrái és krematóriumai, mint 1944 nyarán, amikor a magyar deportáltak százezreit

emésztették el. A történetek egy része természetesen nem ér véget a gázkamrákban. Több tízezen túléltek a rámpát, és hosszabb-rövidebb várakozás után (amelynek során újabb szelekciókra került sor) más légerekbe kerültek. Sok magyar zsidó és cigány nő és gyermek vált az álorvosi kísérletek áldozatává.

– Az országban maradt „szereplőkre” eközben újabb megpróbáltatások várnak. A nyilas hatalomátvételt követő halálos félelem, a gettók, a Duna-parti kivégzések, a budai mészárlások, a halálmenetek szörnyűsége, a nyugati határszélen rabszolgamunkára fogottak szenvedései mellett a látogató szeme előtt a holokauszt történetének legkiterjedtebb diplomáciai embermentési akcióorozata bontakozik ki. A svájci, svéd, vatikáni, vöröskeresztes stb. diplomáták erőfeszítéseit és mentési eredményeit a „védett házakba” került, az óbudai téglagyárból az utolsó pillanatban kiemelt vagy éppen a nyugati határszélről visszahozott túlélők történetei, dokumentumai bizonyítják és igazolják. Roma „hőseink” nagy részének kálváriája ebben az időszakban kezdődik: a komáromi erődben történtek a nyári, vidéki deportálások borzalmaival idézik, a tömeggyilkosságok (Várpalota, Szolgaegyház, Lajoskomárom) pedig jelzik: a népiirtási szándékok ekkor már a cigányokat is fenyegetik.

– A különböző vidékekről, eltérő egzisztenciális háttérből érkező „szereplők” történetei világossá teszik, hogy Magyarországon számtalan körülmény miatt a fegyveres zsidó ellenállás fel sem merülhetett. Maradt a tárgyalás, megvesztegetés, kijárás, illetve a bujkálás és az okmányhamisítás. „Hőseink” között vannak, akik az ún. „Kasztnerakciónak” köszönhetik életüket, mások az ifjú cionisták (halucok) által gyártott hamis papírokat felhasználva kerültek el a halált.

V. CÉLCSOPORT, TARTALMI STRUKTÚRA

1. A kiállítás elsődleges „célcsoportját” a fiatalok, a 14 és 29 év közötti korosztályok alkotják. Ezen belül is kiemelt fontosságú a 14 és 18 év közötti, középkorú generációk várható jelenléte. A kiállítás anyagának minél hatékonyabb, alaposabb befogadását múzeumpedagógusok, segédanyagok, informatikai eszközök és tárlatvezetők biztosítják.

2. A kiállítás három befogadói szintet, tartalmi struktúrát különböztet meg. Az első réteg a kiállított fotó-, film-, felirat- és installációs látványanyag, amely a családtörténeteket dolgozza fel. A második réteget az adott mikrotörténetet támogató, kiegészítő adatkészlet (képi és írott dokumentumok, családfa stb.) töltik ki. A harmadik rétegből az általános holokausztörténeti dokumentáció (jogsabályszövegek, a kormányzati, rendvédelmi és közigazgatási

apparátus által termelt iratanyag stb.) hívható elő. Itt kap helyet a magyar eseményeket nemzetközi kontextusba ágyazó adategyüttes is. A teljes információs állomány az intézmény egészének adatbázisaihoz is kapcsolódik. A kiállítási élmény az informatika segítségével válik interaktív, hiszen a látogató érdeklődésének megfelelően kedvére „barangolhat” az adatbázisban, egy erre szolgáló helyiségben CD-re írhatja magának az általa érdekesnek, megőrzésre érdemesnek talált információkat, és így hazaviheti a „saját” holokausztörténetét.

3. A kiállítás első szintje magyar és angol nyelvű lesz. Az információs adatbázisban egyes fontosabb dokumentumok, illetve azok tartalmi összefoglalói angolul is hozzáférhetőek lesznek.

VI. A KIÁLLÍTÁS MEGVALÓSÍTÁSÁHOZ ELENGEDHETETLENÜL SZÜKSÉGES PROJEKTEK

1. *Történeti kutatások*

A kiállítás anyagának összeállítása speciális történeti kutatásokat igényel. Ilyen például az 1944-es gettók és gyűjtőtáborok összegyűjtése és helyszínének azonosítása, a deportálások logisztikájának feltárása és a német táborok közötti fogolytranszportok azonosítása, a mintegy 400 olyan koncentrációs és munkatábor lokalizálása, ahová 1944–1945-ben magyar deportáltak kerültek. Az információs bázis megfelelő mélységű kialakításához szükség van egyéb kutatásokra is, mint például az 1938 és 1944 között kiadott zsidóellenes rendeletek és törvények összegyűjtése, „lágerprofilok” (azaz a magyar zsidók és cigányok sorsának rövid ismertetése néhány tucat fontosabb koncentrációs és munkatáborban) létrehozása, helytörténeti mozzanatokra fókuszáló adatfeltárás elvégzése, valamint az 1919–1920-as és az 1938–1944-es országos és vidéki sajtóban megjelent zsidótárgyú cikkek feldolgozása.

2. *Képi (fotó, film és aprónyomtatvány) kutatások*

A képi kutatások elsődleges feladata, hogy vizuális alapanyagok segítségével végigkísérje a kiállításban bemutatott családok történetét és a magyar holokauszt eseményeit. A stáb összegyűjti, majd a kiállítás és a dokumentációs tár számára digitális formában feldolgozza a budapesti, vidéki és külföldi gyűjteményekben található és a képes sajtóban az 1938–1948 között megjelent fotókat, plakátokat és kisnyomtatványokat. A témaköröknek megfelelően kerülnek az adatbázisba az 1938–1946 közötti amatőr és családi filmek is.

3. *„Név-projekt”*

A projekt célja, hogy összegyűjtse azoknak a magyar állampolgároknak a nevét, akiket a magyar hatóságok közreműködésével vagy éppen aktív részvételével a második világháború során zsidó vagy cigány származásuk miatt ölték meg. A magyar holokauszt áldozatainak számát a különböző becslések 450 és 600 ezer fő közé teszik, így a projekt maximális célkitűzése mintegy félmillió megölt vagy elpusztult személy azonosítása, még akkor is, ha tudjuk, hogy valószínűleg sok tízezer áldozat haláláról nem maradtak fenn források. A magyar rendőrök, csendőrök által a magyar kormány utasításai alapján és a magyar közigazgatás közreműködésével a birkenauai gázkamrákba, vagy Auschwitzból más koncentrációs és munkatáborok százaiba deportáltak, a halálmenetek során a magyar katonák, nyilas karhatalmisták által kivégzettek, vagy a németeknek átadott, halálra dolgoztatott civilek, a magyar honvédek által megölt vagy halálba kergetettek, a hőmezőkön vagy orosz hadifogságban elpusztult munkaszolgálatosok, a hontalanként kitelepített és a németek által Kamenyec-Podolszkijnál legéppuskázottak, a magyar honvédek és csendőrök által a Délvidéken felkoncoltak, a nyilasok által a Dunába löttek stb. nevének összegyűjtésével, és így megörökítésével a Magyar Köztársaság a múlttal szembenézve tiszteleg az ártatlan áldozatok emléke előtt, egyben kifejezi az állampolgárainak százezreit sújtó tragédia és a veszteség felett érzett gyászát. A névsor egy része a kiállítás részeként működő emlékhelyen álló falon lesz olvasható, míg a többi áldozat nevét a látogatók keresőprogramok segítségével egy interaktív adatbázisban lelhetik fel.

4. *„Hiány-projekt”*

Az egykori történelmi Magyarország zsidó közösségeinek helyszínei ma már csak nyomokban lelhetők fel. Eltűnésük jelentős részben a holokauszt közvetlen következménye. A vidéki magyar zsidóság jelentős részét elpusztították, templomaik, épületeik megsemmisültek vagy eredeti rendeltetésükhöz képest egészen más tartalmat, funkciót jelentenek meg. A kiállítás része lesz egy „video-fal”, ahol a több mint 500 helyszín tekinthető meg eredeti és mai állapotában. Mindez a holokauszt okozta pusztulás hű és sajátos tükré lesz a kiállítás látogatói számára. Ilyen típusú és nagy méretű vizuális installáció és megjelenítés példa nélkül áll Európában.

